

БРАТИСЛАВ М. ТЕИНОВИЋ*

Музеј Републике Српске
Бања Лука

УДК 323(497.7)“1804-1878“

Прегледни рад
Примљен: 12.03.2020
Одобен: 25.04.2020
Страна: 137-154

ПРЕГЛЕД ПОЛИТИЧКОГ ЖИВОТА У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ (1804–1878)

Сажетак: Рад има тенденцију да научној јавности представи политички живот у Босанском ејалету од времена Првог српског устанка 1804. до устанка Срба 1875. и Берлинског конгреса 1878. године. Под политичким животом подразумевају се сва етатистичка питања: турска владавина, реформе, устанци, политичке агитације, конспиративне делатности и национализми. Рад даје преглед најважнијих фактора који су активно утицали на наведене процесе, од којих централно место заузимају политички односи. Процес националног сазревања православних започео је средином XIX века, а код католика и муслимана тек у завршници Велике источне кризе 1865–1878. године. Различите спољне политике, које су током периода танзиматских реформи долазиле у Босански ејалет највише из суседних Кнежевине Србије и Троједне хрватско–славонско–далматинске краљевине су у највећој мери и доприносиле настанку и развоју националних односа.

Кључне речи: Босански ејалет, муслимани, православни Срби, католици, Србија, Аустрија

За време Првог и Другог српског устанка (1804–1830)

Први српски устанак утицао је у Босанском ејалету највише на односе између босанских православних Срба и муслимана. Први су били савезници, а други највећи непријатељи устаничкој Србији. Босански православни Срби били су, како су то неки аустријски шпијунски извори говорили „душом и телом уз Црног Ђорђа“ (Д. Страњаковић, 1941: 9). Настојање да се за српску устаничку конспирацију придобију католици у Босанској Крајини под вођством Ивана Косанчића Самарцића¹ остало је без резултата. Босански католици, ако се изузме епизодна улога Косанчића били су потпуно пасивни током овог времена. Штавише, већина њих из бањалучке околине под вођством фра Јозе Ивића су им се оружаном супростављали (D. Kamber, 1942: 99) и били су

* b.teinovic@hotmail.com

¹ Baron von Simbschen–des General Grenz Directeurs Erzherzog Ludwig, Peterwardein 17. Jenner 1808. (A. Ivić, 1920: 202)

без националне свести. Сами себе, босански католици називали су „католичким или латинским народом“ (D. Kamber, 1942: 92–93, 102). Без сумње, у Босни је почетак рата са Србијом и Црном Гором значио прекретницу у даљим унутрашњим политичким односима. Покушај да се устаничка варница пренесе међу православне Србе у Босанској Крајини под вођством Јована Јанчића Сарајлије 1809. осујећена је одлучном акцијом босанских муслимана (В. Чубриловић, 1939: 121). Највећи страх босанских муслимана током устанка био је настојање побуњеника, да се прекине физичка комуникација Босне са остатком Турског царства.² Друм Сарајево–Цариград представљао је за њих „жилу куцавицу“. Друга неприлика за босанске муслимане с почетка XIX века била је њихова поцепаност у Херцеговини током сукоба са аутономашима Дадићима (М. М. Вукићевић, 1898: 310–311). Босански ејалет је 1812. мобилизацијом 60.000 босанских муслимана активно учествовао у војном обрачуну са Србијом (S. Šejh Kemura, 1916: 332–333). Нимало случајно један босански муслиман, Сулејман–паша Скопљак био је на челу те војне експедиције када је 1813–1815. године Србија коначно пацификована.³

Карактеристично за период политичког развоја после 1815. су били јачи спољни утицаји, подједнако Србије и Аустрије. Поготово је у то време политички утицај Аустрије постао институционалнији и интензивнији међу босанским католицима у чему је улога њеног конзулата у Травнику била изузетна.⁴ На челу Босне се као везир налазио победник над Србијом Сулејман–паша Скопљак (28. 10. 1815–24. 1. 1818) (S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, 1999: 821), који је остао упамћен као „врло услужан“ аустријским политичким интересима.⁵ Након смиривања побуњених Дадића у Херцеговини, босанске муслимане су 1820–тих раздирале нове побуне. Овај пут се то односило на све непослушнице капетане, као и на Хасан–агу Пећког, разбојника у западној Босни (G. Šljivo, 1988, 291–292). Ред у земљи завео је Сулејман–пашин наследник, босански везир Џелалуддин–паша (8. 12. 1819–28. 11. 1822) (S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, 1999: 836). Он је у релативно кратком временском периоду практично истребио све непослушне бегове, капетане и алајбегове (S. beg Bašagić–Redžepašić 1900: 131–132).

Опоравак католичког становништва у Босанском ејалету након великог губитка током куге 1813. када је њихов број преполовљен, највише може да захвали организованом усељавању хрватских католика из средње Далмације (М. Petrić, 1970: 25). Примера ради, до почетка августа 1817. прешло је око 2.000 хрватских католика из околине Имотског у жупе: Рама, Дувно и Ливно.⁶ Код православних је у то време забележено отварање првих школа, што је код

² Oberstlieutenant, oesterreichischer k. k. Consul Mittesser–baron von Simbschen, Travnik, den 9. May 1809. (A. Ivić, 1920: 359)

³ Сулејман–паша–митровачком обрштару Обућини, Засавица септембра 1813. (A. Ivić, 1915:144)

⁴ Arhiv Srednje Bosne, Travnik, Austrijski konzulat u Travniku, Korespondent Protokol (1817–1818) (даље ASBT–АКТ–КР [1817–1818])–9. с., baron Simbschen–Das Geheime Hof und Staatskanzlei, Travnik, 1 Juni 1817.

⁵ ASBT–АКТ–КР (1817–1818)–14, baron Simbschen–Das Geheime Hof und Staatskanzlei, Travnik, 28ten April 1817.

⁶ ASBT–АКТ–КР (1817–1818)–8., *ibidem*–Staatskanzlei Dalmat: Goub, Travnik, 1 August 1817.

них означило почетак просвете српске националне оријентације (Б. Теиновић, 2018: 63). Турско царство је од почетка 1820–тих пролазило кроз реформе. Значајан корак у реформисању босанске управе било је укидање јањичара 1826. године, што је за последицу имало побуну у Сарајеву (Н. Крешевић, 1931: 107). Антиреформски покрет међу босанским муслиманима окупио је тада све оне који су се успротивили увођењу нових низамских униформи, а које је један странац назвао „турбулентном аристократијом“ (Е. L. Clark, 1878: 431). Њен највећи страх испољен је током турских ратова са Русима, када су стрепели да не буду послани у рат против „Москова“, како су их називали.⁷ Паралелно са нескривеним аустријским политичким утицајем на босанске католике и њиховог духовног вођу бискупа фра Аугустина Милетића,⁸ деловање српског кнеза Милоша сводило се испочетка на развијање добрих односа са босанским везиром,⁹ а затим на произвођење интрига међу босанским Србима. Са овим у вези је и фамозни „Мемоар“ из 1829. године београдског митрополита Леонтија о потреби, да Србија игра улогу заштитнице свих Срба у сусједству, поготово оних који су патили „под јармом муслиманске тираније или су били изложени гоњењу фанатизмом католичке цркве“ (М. Гавриловић, 1912: 117).

Хусеин–капетан Градашчевић је на политичку сцену ступио тако што се побунио против централне власти у Цариграду и самопрогласио за босанског везира (1830–1832) (S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, 1999: 934). Узрок неуспеха и брзог пада „Змаја од Босне“ налазио се, пре свега, у подељености међу босанским муслиманима. Ипак, највеће заслуге у његовом сламању припадале су Херцеговцу Али–паши Ризванбеговићу¹⁰ и опортуном српском кнезу Милошу,¹¹ оданим присталицама узвишене Порте. Политички догађај који се по свом значају издвајао у том времену била је и неуспела побуна попа Јовице Илића „Чизме“ 1834. у околини Дервенте. Ова „поповска“ буна локалног карактера није осигурала подршку званичне Србије и била је унапред осуђена на неуспех (Д. Страњаковић, 1931: 145–146).

У време антиреформских покрета муслиманског племства (1830–1850)

Од средине 1830–тих на ширем простору Босанске Крајине забележено је неколико антиреформских конзервативних муслиманских покрета против централне власти. Босански муслимани су се током 1836. године бунили у

⁷ Архив Србије (даље АС), ПН, ФКК XXIII (1815–1838)–374, *Васа Поповић–књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, 14. (26.) новембар 1828.

⁸ ASBT–AKT–KP (1817–1818)–24. d., *baron Simbschen–Fürsten Metternich*, Travnik, 31 Oktober 1818.

⁹ ASBT–AKT–KP (1817–1818)–19. c., *baron Simbschen–Das Geheime Hof und Staatskanzlei*, Travnik, 16 August 1818; Ibidem–19. d., *ibidem–Fürsten Metternich*, Ibidem, 16 August 1818.

¹⁰ АС, ПН, ФКК XXIII (1815–1838)–538, *Васа Поповић–књазу Милошу Обреновићу*, Чачак, Исто, 8. (20.) новембар 1831.

¹¹ АС, ЗМП–VI, 96–1831, *књаз Милош Обреновић–архимандриту Мелентију и Васу Поповићу*, Крагујевац, 28. мај (9. јуни) 1831.

Бихаћу¹² и у Ливну (Х. Ђурић, 1975: 359). Њихови стари захтеви надопуњени су одлучном резистенцијом спровођењу реформског „Хатишерифа од Ђилхане“ из 1839. године а којим је била означена трансформација класичног османског поретка у нови реформски период танзимата.¹³ Док је трајао процес „добровољног“ исељавања босанских православних Срба из Босанске Крајине у Србију,¹⁴ кнез Милош се све више уплитао у унутрашње политичке односе у Босанском ејалету. Он је 1841. године, наводно, имао визију стварања некаквог „Југословенског царства“ у коме би Босна и Херцеговина представљале централне земље (Ђ. Живановић, 1991: 79). Илирски покрет у Хрватској задобио је своје симпатизере међу млађим босанским фрањевцима. Осим прихватања илирске идеје, код босанских католика се временом издвојило неколико лица српске и југословенске патриотске оријентације међу којима је несумњиво најинтригантнија била појава русофила фра Петра Марешевића.¹⁵

Јачање политичког утицаја бечког двора је текао паралелно са деловањем босанског бискупа фра Рафаела Баришића и његове, по свему судећи фингиране „Споменице“ из 1838. упућене аустријском цару (Р. Glavaš, 1900: 23–24). У Босни је као илирска извидница међу католицима у то време деловао Матија Мажуранић (М. Mažuranić, 1842: VIII–IX). Његова политичка конспирација међу босанским фрањевцима подстакла их је да 1840. организују побуну, која је врло брзо откривена и спречена (Лј. Doklešić, 1982: 19–20). Дезавуисање овог илирског устанка међу босанским католицима није зауставила даље јачање илирске идеје код њих. То ће се нарочито показати у време сукоба босанских фрањеваца са бискупом фра Баришићем, када су га они након вишегодишње афере протерали у Херцеговину у којој је овај добио право на отварање посебне бискупије (Ј. Jelenić 1915: 65).

Србијанска конспирација ишла је паралелно са илирском и Гарашанинов прерађени Захов „План“ назван „Начертаније“ из 1844. рачунао је на стварање проширене Србије за цели Босански ејалет (Ј. Šidak, 1970: 409). Нимало случајно, главна личност за спровођење Гарашанинове политике у Босни био је бивши босански фрањевац Томо Ковачевић. Овај је имао специјалну мисију, да према такозваном „Уставу политичке пропаганде“ из 1848–1849. (Д. Agićić, 1991: 163–164) ради на придобијању својих сународника, код којих је „кroatизација“ отпочела у исто време када је илирско име било забрањено у Хрватској и замењено хрватским (В. Teinović, 2015: 50).

Упоредо са Ковачевићем, на политичку сцену је 1850. са својом „Прокламацијом“ султану Абдулу Мециду ступио млади босански фрањевац фра Иван Франо Јукић, чији су политички ставови били избалансиран и доста умеренији (И. Ф. Јукић, 1953: 314–315). Другим речима, фра Јукић је представљао авангарду југословенске национално–политичке идеје у Босни. Он је

¹² АС, ШН, ФКК XXXVII (1816–1839)–1282, *Лазар Теодоровић–књазу Милошу Обреновићу*, Шабац, 6. (18.) фебруар 1836.

¹³ *Ilirske narodne novine*, br. 38/VII, 11. 5. 1841.

¹⁴ Лазар Теодоровић–кнезу Милошу, Лешница, 27. маја (8. јуни) 1835. (Т. Р. Ђорђевић, 1926: 257)

¹⁵ Fra Petar Maresevich–fra Andreae Kujuncsich, Vindobonae, die 18 Januarii (1)836. (Ј. Jelenić, 1913: 76–77)

учбенике за своју школу у Варцар Вакуфу, а коју су похађали католици и православни Срби набављао из Србије и Хрватске.¹⁶ Појава ригидне правашке идеологије у Хрватској и њене политике према Босни била је од првог дана усмерена ка дисквалификацији најбројнијег народа у Босни–православних Срба и она међу босанским католицима још увијек није имала присталице (D. Pavličević, 1995: 87–88).

Највећа нервоза у политичким односима између Босне и Аустрије ескалирала је након напада хрватског бана Јелачића на западнобосански градић Подзвизд 1845. код Велике Кладуше.¹⁷ Овај, као и низ сличних догађаја имали су за последицу долазак новог босанског везира, енергичног Мехмед Тахир–паше (4. 7. 1847–1. 6. 1850) (S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, 1999: 1019) и завођења строже владавине. Први резултат његове реформске управе била је одлука „Травничке скупштине“ из 1849. о увођењу „трећине“, забрани узимање беглука и ранијег права спахија да хришћанске сељаке зову „на работу“.¹⁸ Реакција најконзервативнијих међу босанским муслиманским племством била је организована побуна под вођством бегова Церића и Кедића у Босанској Крајини.¹⁹ На ову побуну узвишена Порта је реаговала слањем 1850. сераскера Омер–паше Латаса,²⁰ који је одлучном војном акцијом сломио отпор конзервативног босанског племства у целој провинцији (R. Cyprien, 1853: 388).

За време појачане иностране политичке конспирације (1850–1865)

Најсветлији пример у политичком животу босанских католика током 1850–тих био је већ поменути фра Иван Франо Јукић. Његова прогресивна политичка идеологија, као и низ других активности довела га је у неповољан положај и коначно до страдања (Т. Alaurović, 1907: 11). Логичан след догађаја након умирења босанских муслимана било је и Портино довођење у ред и друга два народа. Са тим у вези било је и слање специјалног комесара Ђамил–паше 1852. са основним задатком да забрани православнима да се називају Србима, већ само службено „Урум–милетом“, а католицима „Католик–милетом“ и не Латинима као до тада (В. Поповић, 1949: 121). Иза ових мера уследило је издање новог реформског фермана „Хатихумајуна“ 1856. године, иначе директног производа Кримског рата и Париског мира, који је босанске хришћане коначно ослободио плаћања харача (В. Поповић, 1994: 175). Устанак Луке Вукаловића у источној Херцеговини из исте године започео је као подршка овим новим реформама, премда је његова стварна политичка позадина била дезавуисање турске власти.²¹

¹⁶ Fra Ivan Frano Jukić–fra Boni Perišiću: Račun od knjiga poslanih fra Boni Perišiću u Fojnicu, Varcar 19. kolovoza 1850. (I. F. Jukić, 1973, 140.)

¹⁷ Barun Josip Jellachich–Josipu Scheigeru, Glina, am 3–ten August 1845. (I. Bojničić, 1911: 195)

¹⁸ *Novine Dalmat.–horvatsko–slavonske*, br. 6/XV, 13. 1. 1849.

¹⁹ *Narodne novine*, br. 99/XV, 25. 7. 1849.

²⁰ *Србске новине*, бр. 70/XVII, 17. 6. 1850.

²¹ *Србске новине*, бр. 131/XXIII, 30. 6. 1856.

Обилазећи већи дио западне Босне током 1857. године, бригу за положај босанских католика показао је Гајев следбеник Иван Кукуљевић–Сакцински. Овај хрватски национално–политички конспиратор је у овом делу Босне проналазио „сакривене изворе хрватске давне прошлости“ (И. Kukuljević Sakcinski, 1873: 3). Долазак у Босну и Херцеговину првог руског конзула Александра Гилфердинга 1857. године (В. Поповић, 1949: 190) коинцидирао је нимало случајно са почетком устанка српских сељака у наредној години у Босанској Крајини (Д. Берић, 2007: 424) и у Босанској Посавини (Е. Radušić, 2013: 154). Гилфердингово деловање међу босанским Србима представљао је почетак појачане руске и српске спољно–политичке активности међу њима. У целокупном становништву Босне видео је Гилфердинг само Србе подељене на три вере који говоре српским језиком (А. Гилфердинг, 1873: 301–302). Ова његова социјално–антрополошка резултанта постала је током наступајућег времена службена парадигма у спољној националној политици Србије према Босанском ејалету.

Немоћ босанско–муслиманских власти да савладају српски сељачки покрет у Босанској Посавини, натерало је Порту да у Босну са тим истим задатком пошаље новог специјалног комесара Азиз–пашу (В. Поповић, 1949: 192). И у време док је Азиз–паша радио на пацификацији Босанске Посавине побунили су се 1858. српски сељаци у Босанској Крајини,²² а из Србије је 1859. кнез Милош претио нападом на Босну (Г. Šljivo, 1998: 441). То је био додатни сигнал, да у Босну из Цариграда у специјалну инспекцију целокупног административног система буде послан Ахмед Џевдет–паша, са задатком да на лицу места прати спровођење „Саферске наредбе“ из 1859. године (Г. Елезовић, 1951: 278–279). Једним од позитивних резултата „Саферске наредбе“ сматра се и образовање Вилајетске скупштине (меџлис) за цели Босански ејалет (С. Бијелић, 1996: 121). У политичком животу ова наредба је деоприносила унапређењу већих верских и националних слобода, будући да је предвиђала конституисање Скупштине за све православне народе у Турском царству. Православне Србе у Босни је на овој Цариградској скупштини представљао контроверзни туркофил коџабаша Гавро Вучковић–Крајишник (В. Поповић, 1949: 286).

Тензије на граници са Србијом почетком 1860. праћене су појачаним српским агитационим радом међу босанским Србима. Један од њих, Сарајлија Нико Јовановић Окан (М. Екмеџић, 1958: 92) ангажован је од српске владе и првог српског конспиратора Матије Бана да те године изради план за ослобођење Босне и њено присаједињење Србији (Р. Поповић–Петковић, 1973: 243). Други босански Србин (католик), спомињани Томо Ковачевић је две године касније радио на „Пројекту српског устанка у Босни“, а полазио је од чињенице, да „међу Србима у Турској имају три вере“ (Г. Јакшић, 1937: 8). Треба имати у виду, да Кватерникова и Старчевићева туркофилска и србомрзачка правашка идеологија у Босни још увек није имала своје присталице међу босанским католицима (Д. Pavličević, 1995: 87–88). Политички узор босанским

²² *Србске новине*, бр. 3/4/XXV, 9. 1. 1858.

католицима почетком 1860–тих био је један од лидера илирског покрета у Хрватској и суфраган за католичке вернике у Босни, ђаковачки бискуп Јосип Јурај Штросмајер (М. Целер, 1975–76: 67). Под његовим директним либералним национално–политичким утицајем био је најобразованији међу босанским фрањевцима тог времена, полиглота фра Марјан Шуњић. Са својим „Југославенским програмом“ из 1860. године (Ј. Јеленић, 1915: 194–196) фра Шуњић је у погледу политичког развоја Босанског ејалета постао прави наследник авангардисте ове идеологије фра Јукића. Шуњићевој политичкој филозофији међуверске толеранције треба додати и делатност православног попа Гојка Мирошевића²³ и хоце Мује Мејовића из 1862. године, када су ова двојица, супротно својим надређеним, православне и муслиманске вернике позивали на народну слогу и заједништво (S. Vanović, МСМXXXIX: 233–234).

Нови босански везир (валија) Топал Шериф Осман–паша (11. 2. 1861–21. 1. 1869). (S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, 1999: 1093) је тада као главни политички задатак имао сузбијање српског и хрватског политичког утицаја у Босни, при чему је ученама прво сломио побуњеног Херцеговца Луку Вукаловића (Д. Берић, 2007: 904). Досељавање муслимана протераних из Србије 1862. праћено је новим напетостима на Дрини и припремама Босне за рат са Србијом.²⁴ У унутрашњој политици, босански валија Осман–паша је наставио раније започети рад на изградњи административног апарата.²⁵ Босански везири, а од Осман–пашине владавине валије добиле су „Уставним законом вилајета босанског“ из 1865. већа овлаштења у управљању провинцијом (Н. Ћурић, 1974: 205–206).

Поред бискупа Штросмајера, велики утицај на већину добромислећих босанских фрањеваца имао је и Андрија Брлић–Торкват. У време када су из Хрватске све више исказиване територијалне претензије на Босну, Брлићева политичка идеологија заговарала је слогу и југословенско јединство католика и православних Срба у Босни.²⁶ Идеологија српске националистичке либералне омладине у Србији задобијала је почетком 1860–тих код младих српских националиста у Босни све више присталица (Ж. Живановић, 1922: 528–529). Њима је средином 1860–тих главни посао био унапређење српске националне свести међу православнима и буђење српске свести код муслимана и католика.²⁷ То се дешавало у исто време када је „кroatизација“ међу босанским католицима узела нови полет и када су босански фрањевци, као најобразованији међу њима све више гледали преко Саве у „браћу једнокрвну Хрватску и Славонску“.²⁸

Специјална мисија Цевдет–ефендије је имала на босанске муслимане више утицаја од свих дотадашњих. Њега је Порта поново послала у Босну

²³ *Narodne novine*, br. 67/XXVIII, 21. 3. 1862.

²⁴ Console Cesare Durando–Al Comm–ore Visconti venosta ministro Ecc Torino (Governo italiano), *Serajevo* 28 9–bre 1863. (P. Mitrović, H. Kreševljaković, 1958: 52–53)

²⁵ *Narodne novine*, br. 200/XXX, 2. 9. 1864.

²⁶ *Narodne novine*, br. 130/XXIX, 10. 6. 1863.

²⁷ *Застава*, бр. 39/1, 23. 6. 1866.

²⁸ *Narodne novine*, br. 191/XXX, 23. 8. 1864.

1863. са превасходним задатком, да подигне муслимански дух, ојача верност султану и патриотизам код босанских бегова, као и да организује босанску провинцијску војску (Р. Петровић, 1977: 293). Епизода неуспелог покушаја исељавања босанских Срба у Србију пратио је план босанско–муслиманских власти из 1865. да погранични појас према Србији у босанском Подрињу ојача досељавањем већег броја Татара, Черкеза и Албанаца.²⁹

Од проглашења Босне јединственим ејалетом до Српског устанка (1865–1875)

У десетогодишњем периоду, између проглашења Босне јединственим ејалетом 1865. и почетка првог међунационалног рата 1875. године, спољне агитације суседних Србије и Аустрије додатно су ојачале. Комитети за српску и хрватску националну агитацију били су илегални (Т. Herkalović, 1906: 17–19), а директан продукт хрватске агитационе политике међу босанским католицима било је увођење 1865. хрватског језика као обавезног предмета у новоотвореној Католичкој гимназији у Сарајеву (Ј. Jelenić, 1915: 357–358). Слање из Београда исте године контроверзног свештеника Васе Пелагића са задатком да у Бањалуци отвори православну Богословију, само је додатно појачало политичке тензије (А. Николић, 1979: 193). Да би се сузбио све већи утицај српске спољне политике и онемогући даљи рад српског илегалног Комитета, сакривеног иза назива „Друштво за купљење народних умотворина“ (Н. Урић, 2012: 213), босанска влада и валија Осман–паша започели су 1866. са прогонном, забраном и конфискацијом школских уџбеника и књига штампаних у Србији.³⁰

Од времена Саферске наредбе и политичког ангажмана у Цариградској скупштини, делатност Гавре Вучковића–Крајишника као представника православног Срба у Босни сматрана је од стране младих босанско–српских националиста туркофилском. Чак ни сарајевска учитељица Стака Скендерова, која је подизала националну и културно–просветну свест православних Срба, такође није била поштеђена ове политичке етикете.³¹ План за стварање „Српског краљевства“ из 1866. у чији би састав ушао и Босански ејалет (С. Рајић, 2013: 128), затим српска политичка агитација међу босанским муслиманима (В. Војводић, 1994: 92–93) и рад кнеза Михајла у Цариграду 1867. на уступању Босанског ејалета Србији³² били су политички догађаји који су ишли паралелно са аустроугарским територијалним претензијама. Након губитка територија у Њемачкој и Италији, Аустро–Угарска је компензацију видела у добитку целе Босне и Херцеговине (Ј. Ристић, 1901: 120). С овим у вези, аустроугарски конзулат у Сарајеву је 1867. директно по наредби бечке владе започео кампању придобијања босанских католика за ову политику (V. Ciliga, 1964: 87).

²⁹ *Narodne novine*, br. 130/XXXI, 8. 6. 1865.

³⁰ *Narodne novine*, br. 96/XXXII, 23. 4. 1866.

³¹ *Narodne novine*, br. 262/XXXI, 15. 11. 1865.

³² *Narodne novine*, br. 74/XXXIII, 30. 3. 1867.

Драгоман пруског конзулата у Сарајеву Клемент Божић је током 1867. радио као хрватски национални агитатор међу босанским католицима у време када су српски агитатори Томо Ковачевић и Васо Пелагић исти посао обављали међу босанским Србима (Т. Herkalović, 1906: 19). Због перманентне стрепње од могуће војне инвазије Србије на Босну, мобилизација и наоружавање босанских муслимана биле су током целе 1868. део свакодневнице.³³ Ову бојазан додатно је подгријавала појава бившег аустријског официра у служби српске владе Хрвата Антонија Орешковића. Његова улога као вође српско-хрватског „комплота“ била је припрема терена за деобу Босне долином Врбаса и Неретве између Београда и Загреба.³⁴ У договорима из 1868. полазило се од хрватског (квази)аргумента о такозваном историјском праву на „турску Хрватску“ тј. Босанску Крајину западно од Врбаса (Ј. Ристић, 1894: 9) и од теорије српске Намесничке владе о српском карактеру Босне источно од река Врбаса и Неретве (Ј. Ристић, 1901: 142).

Последњи покушај у придобијању босанских католика у српски национално-политички оквир ишао је током 1868. преко Широко-бријешког фрањевца и учитеља фра Грге Шкарића, који је своје ученике васпитавао у српском националном духу (А. Nikić, 1977: 322). Наставак националног рада српске владе међу босанским и херцеговачким муслиманима 1868. је своје упориште имао у Хамзи-бегу Ризванбеговићу Сточанину (Р. Т. Пророковић Невесињац, 1902: 151). Тадашњем, све јачем српском спољно-политичком деловању у Босни се оштро успротивио далматински народњак дон Миховил Павлиновић, који је своје великохрватске претензије према Босни исказао у „Хрватској мисли“ (Н. Stančić, 1970–71: 134). Након убиства кнеза Михајла 1868. политика Намесништва око поделе Босне на српски и хрватски део имала је најоданијег савезника у аустроугарском конзулу у Београду Бењамину Калају (Б. Калај, 2002: 680). Међутим, Калај је подржавањем хрватских „виртуелних права“ на Босну настојао пореметити односе између Срба и Хрвата а за корист бечке владе и у чему је имао несумњивог успеха (В. Крестић, 1969: 368). У време краткотрајног одласка Топал Шериф Осман-паше са позиције босанског валије појачане су тенденције код српских и хрватских националиста према Босни. То се посебно односило на улогу сарајевског учитеља Богољуба „Теофила“ Петрановића током 1869. и његово „буђење успаваног србског духа“ међу православнима у Босни (Н. Урић, 2012: 210–211). Овоме треба додати и „План за устанак“ Нике Окана (Н. Урић, 2010: 396), формирање „Штаба за оцепљење Босне и Херцеговине од Турака“ (Јонгин, 1959: 43–44) и деловање хрватске народњачке омладине.³⁵

Повратак Топал Шериф Осман-паше у Босну на место босанског валије (17. 2. 1869–19. 5. 1869) (S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 1136) значио је уједно и почетак политичког прогона Пелагића и његове Богословије 1869. године (Б. Маџар, 1991: 204), а одмах затим и протеривање: Теофила Петрано-

³³ *Novi Pozor*, br. 124/II, 13. 2. 1868.

³⁴ (Vuica Srećković) Antonije Orešković–Matiji Mrazoviću, Beograd, 7/19. marta 1868. (P. Korunić, 1981: 98–99)

³⁵ *Novi Pozor*, br. 472/III, 13. 4. 1869.

вића, Нике Павловића, Гавре Вучковића, Серафима Перовића и Леонтија Радловића (М. Gjurgjević, 1910: 64). Етатистичка политика Осман–паше сублимирана је законом „о поданицима отоманским“ из 1869. по коме су сви становници Турског царства, па тако и у Босанском ејалету без разлике у односу на веру и народност, у националном погледу сматрани Османлијама (М. Екмечић, 1989: 272). Заједничка побуна Срба и муслимана у Херцеговини 1869. године,³⁶ појава либералног бихаћког паше Сали–паше 1870. године,³⁷ „босанска“ национална оријентација фра Анте Кнежевића из исте године (Š. Musa, Z. Leženić, 2009: 101) и сарадња Гавре Вучковића и Реуф–паше у заточеништву током идуће године (Г. Вучковић Крајишник, 1910: 144–145) примери су покушаја, да се у Босни води политика на толерантнијим основама. Дијаметрално супротна од ових настојања била је антисрпска политика хрватских праваша, који су тада задобили свог првог присталицу у Херцеговини, фрањевца фра Пашкала Буцоњића (Dr. Blažević, 1910: 213).

Прогонство Пелагића и његове политичке идеологије национализма и социјализма, а заправо народњаштва, означио је почетак појаве политике национализма, традиционализма и русофилства предвођене сарајевским свештеником и учитељем Савом Косановићом. Њега је почетком 1870–тих српски агент Стево Богдановић (псеудоним Фрањо Завидовић) назвао борцем „за српску веру, српско име и српску просвету“ (Р. Љушић, 1997: 222). Са овим је у тесној вези било и то, што је предустаничко врење започело појачаним деловањем руских тајних служби,³⁸ конспирацијом младих српских националиста у Сарајеву³⁹ и „изрежираним“ прогоном бањалучких и босанско–градишких трговаца 1873. у Аустро–Угарску.⁴⁰

За време српског устанка у Босни и Херцеговини (1875–1878)

Политички развој Босанског ејалета у последњим годинама турске владавине обележиле су, осим српских и старе хрватске претензије на „Турску Хрватску“ до Врбаса и западну Херцеговину до Неретве.⁴¹ „Споменица“ ливањског фратра фра Ловре Карауле из 1. маја 1875. адресирана на аустроугарског цара и његова насилна смрт били су повод за покретање устанка херцеговачких католика у Поповом Пољу и херцеговачких Срба у околини Невесиња (В. Vadro, 1925: 38–39).

Политички правац којим се устанак у Босни требао кретати задат је 21. августа 1875. договором представника српске владе и хрватске Народне странке у Ђакову под медијаторском палицом бискупа Штросмајера. „Ђаковачким“

³⁶ *Narodne novine*, br. 127/XXXV, 7. 6. 1869.

³⁷ *Narodne novine*, br. 28/XXXVI, 5. 2. 1870.

³⁸ Extract of a cyphered dispatch from Mr...., Consul at Seraievo—to the Committee at Vienna, dated 21st August (2 September), 1872. (G. Giacometti, 1877: 64–65)

³⁹ С. Косанович–Московский славянский комитет, Москва 14 февраля 1873 г. (Ю. А. Писарев, М. Екмечић, 1988: 334–335)

⁴⁰ *Српске новине*, бр. 127/XXXXI, 9. 6. 1873.

⁴¹ *Српске новине*, бр. 192/XXXXIII, 28. 8. 1875.

споразумом потврђени су сви ранији српско–хрватски договори око поделе Босне и Херцеговине, по којима се српска национално–политичка интересна сфера протезала на Босну и Херцеговину источно од Врбаса и Неретве, а хрватска западно од тих река.⁴² Дакле, устанак Срба у Босни су организовале подједнако обе државе, Аустро–Угарска и Србија. Прва га је припремила, док је друга одредила датум његовог отпочињања. Постоје индикације, да је у све то била умешана и трећа држава, Русија (С. Рајић, 2016: 186).

Устанак од Преображења 1875. до Преображења 1878. је од самог свог почетка имао све одлике међуверског и међунационалног рата. Поготово се то видело од времена када је устанак напустио почетну платформу о аграрној побуни и прешао на чисто политичко поље. Изузимајући просрпски оријентисане фра Бону Дрежњака са Пролога изнад Ливна (М. Екмеčić, 1973: 241) и дон Ивана Мусића у Доњој Херцеговини, босански католици су највише због српског националног карактера устанка добровољно приступали босанској (муслиманској) провинцијској војсци.⁴³ Да би умирила стање у провинцији, Порта је, као и у ранијим годинама, реаговала слањем специјалног изасланика Сервер–паше,⁴⁴ а потом, под притиском великих сила, издала децембра 1875. реформски ферман („Ирада“) о уставној једнакости свих вера.⁴⁵ Већ почетком 1876. године вођа херцеговачког устанка, српској влади одани Мићо Љубибратић имао је свог такмаца у црногорском официру Пеки Павловићу, са којим је овај врло брзо дошао у отворен сукоб (W. J. Stillman, 1877: 50). Политичко размимоилажење између ове двојице темељило се на старим територијалним аспирацијама Црне Горе за источним делом Херцеговине (до Неретве) и жељи већине херцеговачких Срба за њиховим сједињењем са Србијом. Јован Ристић је њихов конфликт окаракетрисао као „неко суревновање, које није било толико природе личне, колико политичке“ (Ј. Ристић, 1896: 31).

У Босни је прва фаза устанка, који није имао нарочит резултат окончана „Божјином“ Јамничком скупштином 1876. на којој је за вођу устанка изабран добровољац из Словеније Мирослав Хубмајер, а из устанка протеран Петар Мркоњић (В. Чубриловић, 1996: 129). Одговор Порте на устаничке захтеве био је нови ферман, прозван међу босанским муслиманима погрдним именом „Баур“ ферман (М. Екмеčić, 1973: 163). За разлику од Србије, која је од првог дана материјално и новчано помагала устанак (В. Јовановић, 1988: 293), Аустро–Угарска се с пролећа 1876. окренула против устаника, блокирајући им сваки прелазак преко своје границе.⁴⁶ Прва јасна назнака да устанак нема шансу за било какав успех била је заједничка турско–аустроугарска акција хапшења и интернација Љубибратића (Ф. Hauptmann, 1978: 367). Улазак Србије у рат јуна 1876. и Алимпићев проглас „Браћи нашој у Турској“ (В. Красић, 1884: 158–159) није дао никакав резултат. Једини значајан датум у другој години рата је 2. јули 1876. године, када су устаници прогласили једнострано уједи-

⁴² Biskup Josip Juraj Strossmayer–Franji Račkom, [Đakovo], 22. kolovoza 1875. (F. Šišić, 1928: 372)

⁴³ Српске новине, бр. 189/XXXXIII, 25. 8. 1875.

⁴⁴ Српске новине, бр. 217/XXXXIII, 29. 9. 1875.

⁴⁵ Српске новине, бр. 279/XXXXIII, 15. 12. 1875.

⁴⁶ Prigorac, br. 39/IV, 30. 3. 1876.

њење Босне са Србијом⁴⁷ и Херцеговине са Црном Гором.⁴⁸ Сасвим очекивано, тај поступак изазвао је негативну реакцију код босанских и херцеговачких католика, који су листом устали против ових савеза.⁴⁹ Најенергичнију анти-српску агитацију међу босанским католицима водио је тада споменути дон Павлиновић, који се оштро супроставио Штросмајеровој српско–хрватској концепцији будуће Босне и Херцеговине (В. Zelić, 1963: 230).

Иза леђа устанка, тајним Рајхштатским споразумом 8. јула 1876. године Русија се одрекла читаве Босне и Херцеговине у корист Аустро–Угарске, чиме је њена политичка судбина практично била решена (В. Чубриловић, 1931: 286–287). Да би боље контролисала даљи ток устанка, српска влада предвођена Јованом Ристићем послала је у Босну за новог војног и политичког вођу испушеног руског официра, пуковника Милету Деспотовића (М. Екмећић, 1973: 241). И док су на јесен 1876. године босанске (муслиманске) власти слале „Ма-збату“ султану о наводној праведној турској владавини у Босни,⁵⁰ загребачка „хрватска свеучилишна младеж“ захтевала је целу Босну и Херцеговину.⁵¹ Осим тога, дотадашњи српски савезник у Херцеговини, вођа католичких устаника дон Мусић, пошто је новцем био придобијен од бечког двора одрекао је послушност српском устаничком вођству (М. Екмећић, 1956: 148).

Аустро–Угарска је од почетка 1877. нескривено радила против устанка и једини њен циљ био је његово гашење. Званична Русија и њен цар такође су били против устанка, а устаници који то нису знали или нису хтели знати послали су марта 1877. једну своју делегацију у Петроград са захтевом за аутономију и били одбијени.⁵² И Србија је 1877. окренула леђа устаницима, што је за последицу имало политички расцеп међу устаничким вођама, проаустроугарским Петром Узелцом и проруским Милетом Деспотовићем.⁵³

Потписани као „босански Хрвати“, једна група босанских католика је на лето 1877. отворено затражила заштиту Аустро–Угарске.⁵⁴ Када је 5. августа 1877. године „комплотом“ Турске и Аустро–Угарске уништен главни устанички штаб у Црним Потоцима,⁵⁵ у хрватским градовима је овладала еуфорија за скорим добитком целе Босне и Херцеговине.⁵⁶ Потпуно препуштени себи, устаници су крајем 1877. формирали два политичка тела, „српску босанску народну скупштину“ и „босанску привремену владу“.⁵⁷ Против „санстефанске“

⁴⁷ АС, МИД, ПО (1871–1918)–I/130, Пов. No. 627, Б/2, *Васо Видовић–Јовану Ристићу*, Нова Градишка 20. јуни (2. јули) 1876.

⁴⁸ *Застава*, бр. 91/XI, 20. 6. [2. 7.] 1876.

⁴⁹ АС, МИД, ПО (1871–1918)–Ф–I, I/137, I/138, I/139, I/140, I/141, I/142, I/143, No. 14, Пов. No. 636, Б/2, *Фрањо Завидовић–Јовану Ристићу*, Маглај 30. јуни (12. јули) 1876.

⁵⁰ *Застава*, бр. 154/XI, 8. (20.) 10. 1876.

⁵¹ *Primorac*, бр. 131/IV, 1. 11. 1876.

⁵² *Primorac*, бр. 40/V, 4. 4. 1877.

⁵³ Милета Деспотовић–Владимиру Десници, Тишковац 21. март (2. април) 1877. (Н. Ћурић, 1971: 123)

⁵⁴ *Primorac*, бр. 82/V, 11. 7. 1877.

⁵⁵ Стојан (Петар Петрановић)–Андрији Кнежевићу, Плавно 26. јули (7. август) 1877. (Н. Ћурић, 1971: 138–139.)

⁵⁶ *Primorac*, бр. 98/V, 18. 8. 1877.

⁵⁷ *Српске новине*, бр. 226/XLV, 16. 10. 1877.

аутономије Босне и Херцеговине марта 1878. године, која је представљала повољно решење за босанске Србе били су сви, па и сами устаници. Њихов коначни политички циљ било је само и једино уједињење са Србијом (Б. Теиновић, 2012: 135–150). Фрањевци су истог месеца послали једну своју делегацију у Загреб, где су отворено тражили аустроугарску окупацију.⁵⁸ Извесно је, да су и босански муслимани тада слали своје посланство у Беч са истим захтевом.⁵⁹

Задатак новог специјалног Портиног комесара Констан–паше с пролећа 1878. био је да, у првом реду босанске Србе припреми за ново политичко решење.⁶⁰ На Конгресу великих сила у Берлину коначно је 28. јуна 1878. решена политичка судбина Босне и Херцеговине њеном предајом Аустро–Угарској.⁶¹ Покушај вештачки формиране босанске „Народне владе“ у којој су активног учешћа узели и неки Срби (Ј. Коetschet, 1905: 94–95), да консолидује одбрамбене снаге и пружи отпор аустроугарској војној интервенцији остао је без било каквог успеха (R. Petrović 1979: 63).

Литература:

1. Agičić, D. (1991), “Statuti tajne Garašaninove organizacije za pripremu ustanka protiv turske vlasti u slavenskim pokrajinama Turskog carstva (1849/50. i 1850/51)“, *Historijski zbornik*, god. XLIV (1), Zagreb, str. 163–176.
2. Alaupović, T. (1907), *Ivan Frano Jukić (1818.–1857.)*, separatan otisak iz dvadesetprvog izvještaja velike gimnazije u Sarajevu, Zemaljska štamparija, Sarajevo
3. Badrov, B. (1925), *Fra Lovro Karaula (Prilog povijesti bosanskih Franjevaca)*, Sarajevo
4. Banović, S. (MCMXXXIX), “Dva tajna bosanska proglašenja za tursko–crnogorskog rata god. 1862, kojima bi trebalo ustanoviti autora“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, god. V, sv. 1–2, Ljubljana–Zagreb–Beograd, str. 228–237.
5. Bašagić–Redžepašić, S. beg (1900), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463–1850)*, Vlastita naklada, Sarajevo
6. Berić, D. (2007), *Ustanak u Hercegovini 1852–1862*, Prosvjeta, Bileća–Gacko–Banjaluka
7. Bijelić, S. (1996), *Kazivanje pametara o prošlosti Banje Luke i Krajine*, priredio Đorđe Mikić, Institut za istoriju, Banja Luka
8. Blažević, Dr. (1910), “Biskup o. Pashal Buconjić“, *Serafinski perivoj*, br. 12, god. XXIV, Sarajevo, str. 213–215.
9. Vojvodić, V. (1994), “Tajni rad Srbije na oslobođenju Bosne i Hercegovine (1868–1872)“, u: *U duhu Garašaninovih ideja*, Prosveta, Beograd, str. 9–115.
10. Vukićević, M. M. (1898), “Ali–aga Dadić, Ajan mostarski krajem prošlog i početkom ovog vijeka i njegovi sinovi Memiš–aga, Adi–aga i Ahmet–aga“, *Zora*, br. 9, god. III, Mostar, str. 309–312.

⁵⁸ *Primorac*, br. 32/VI, 15. 3. 1878.

⁵⁹ АС, МИД, ПО (1871–1918)–I/277, Пов. No. 242, Б/2, капетан Јова Атанацковић–Јовану Ристићу, Брчко 10. (22.) март 1878.

⁶⁰ АС, МИД, ПО (1871–1918)–I/277, Пов. No. 242, Б/2, *Исти–истом*, Исто, 20. март (2. април) 1878.

⁶¹ *Српске новине*, бр. 160/XLVI, 20. 7. 1878.

11. Vučković Krajišnik, G. (1910), “Dolazak i prebivanje u Bejrutu“, *Razvitak*, br. 1, Banjaluka, str. 142–151.
12. Gavrilović, M. (1912), *Miloš Obrenović*, knjiga treća (1827–1835), Izdanje zadužbine I. M. Kolarca, Beograd
13. Giacometti, G. (1877), *Russia's Work in Turkey: A Revelation. From the French „Les Responsabilités”*, translated by Edgar Whitaker, Effingham Wilson, Royal Exchange, E. C., London
14. Гилъфердинг, А. (1873), *Боснія въ началѣ 1858 года, в: Собрание сочиненіи, Боснія, Герцеговина и Старая Сербія*, Томъ третій, Izdanje D. E. Kožančikova, S. Peterburgъ, str. 279–328.
15. Gjurgjević, M. (1910), *Мемоари са Балкана (1858–1878)*, Izdavač Martin Gjurgjević, Sarajevo
16. Glavaš, R. (1900), *Život Rafe Barišića, naslovnoga biskupa azotskoga i apoštolskog namjestnika u Bosni i Hercegovini*, Prva hrvatska dionička tiskara, Mostar
17. Doklestić, Lj. (1982), “O pokušaju ustanka u Bosni 1840. i o tajnoj politici Gajeva kruga prema Bosni 1843/44“, *Historijski zbornik*, god. XXXV, Zagreb, str. 15–41.
18. Ekmečić, M. (1956), “Uloga don Ivana Musića u Hercegovačkom ustanku 1875–78. godine“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, god. VII (1956), Sarajevo, str. 141–169.
19. Ekmečić, M. (1958), “Pokušaji organizovanja ustanka u Bosni 1860–1862. godine“, *Godišnjak Istorijskog društva BiH*, god. IX (1957), Sarajevo, str. 73–107.
20. Ekmečić, M. (1973), *Ustanak u Bosni 1875–78*, Veselin Masleša, Sarajevo
21. Ekmečić, M. (1989), *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*, 2, Prosveta, Beograd
22. Elezović G. (1951), “Iz posmrtnih rukopisa Ahmet Dževdet paše“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, Sarajevo, str. 259–314.
23. Živanović, Ž. (1922), “Omladinska skupština u Beogradu (1867)“, *Srpski književni glasnik*, br. 7, n. s., knj. VII, Beograd, str. 524–530.
24. Živanović, Đ. (1991), “Poljska emigracija i ponovni izbor Aleksandra Karađorđevića za kneza 1843. godine“, *Godišnjak grada Beograda*, knj. XXXVIII, Beograd, str. 75–102.
25. Zelić, B. (1963), “Prilog diskusiji o Mihovilu Pavlinoviću“, *Historijski zbornik*, god. XVI, Zagreb, str. 225–234.
26. Jakšić, G. (1937), “Jedan ’projekt’ srpskog ustanka iz godine 1862“, *Politika*, br. 10395, god. XXXIV, Beograd, str. 8.
27. Jelenić, J. (1915), *Kultura i bosanski franjevci*, II svezak (1780–1878), Prva hrvatska tiskara Kramarić i Raguz, Sarajevo
28. Jovanović, V. (1988), *Uspomene*, priredio i predgovor napisao prof. dr Vasilije Krestić, BIGZ, Beograd
29. Jukić, I. F. (1953), *Putopisi i istorisko–etnografski radovi*, Svjetlost, Sarajevo
30. Jukić, I. F. (1973), *Sabrana djela*, III, Svjetlost, Sarajevo
31. Kamber, D. (1942), “Patnje i poteškoće katoličkog klera, Prema izvještaju biskupa Miletića godine 1815“, *Vrhbosna katoličkoj akciji*, br. 3–4, god. LVI, Sarajevo, str. 92–103.
32. Kalaj, B. (2002), *Dnevnik 1868–1875*, JP Službeni glasnik, Beograd
33. Kemura, Šejh S. (1916), *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem: od godine 1219. po hid. ili 1804. po I. do dobitka autonomije (od godine 1219–1804 do godine 1279–1862)*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo
34. Krasić, V. (1884), *Ustanak u Bosni 1875–1878, građa za noviju srpsku istoriju rata za oslobođenje*, Štamparija A. Pajević, Novi Sad
35. Koetschet, J. (1905), *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*, veröffentlicht von jur. dr. Georg Grassl, A. Hartleben's Verlag, Wien und Leipzig.
36. Clark, E. L. (1878), *The Races of European Turkey, their History, Condition, and Prospects in Three Parts*, Dodd, Mead & Company, Publishers, New York

37. Korunić, P. (1981), "Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866–1868", *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU*, vol. 11, Zagreb, str. 1–107.
38. Kreševljaković, H. (1931), "Husein kapetan Gradašćević–Zmaj od Bosne", *HNK „Napredak”* (1932), god. XXI, Sarajevo, str. 105–131.
39. Kukuljević Sakcinski, I. (1873), *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije*, Pretiskano iz "Hrvatskoga Sokola" i "Vienca", Tiskom Dioničke tiskare, Zagreb
40. Longin. (1959), "Uloga srpsko pravoslavnog sveštenstva zvorničko–tuzlanske eparhije u prošlosti", u: *Spomenica povodom 80–godišnjice okupacije BiH (1878–1958), 50–godišnjice Aneksije (1908–1958) i 40–godišnjice oslobođenja i ujedinjenja (1918–1958)*, preštampano iz Glasnika, službenog lista Srpske pravoslavne crkve, br. 3–4, Grafičko preduzeće „Srboštampa“, Beograd, str. 35–50.
41. Ljušić, R. (1997), "Spomenica i prošernije Steve Bogdanovića", *Zbornik za istoriju BiH*, SANU, br. 2, Beograd, str. 207–233.
42. Mažuranić, M. (1842), *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839–40. po Jednom Domorodcu*, Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb
43. Madžar, B. (1991), "Nešto više o držanju Vase Pelagića pred banjalučkim sudom i Medžlisom u Sarajevu 1869. godine", *Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH*, god. XXXI, Sarajevo, str. 203–215.
44. Musa, Š. Leženić, Z. (2009), "O jeziku i stilu spisateljskog djela fra Antuna Kneževića", *Croatia christiana periodica*, vol. 33, No 64, Zagreb, str. 93–105.
45. Nikić, A. (1977), "Hercegovački ustanak u svjetlu novih izvora", u: Međunarodni naučni skup: "Povodom 100–godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i Istočnoj krizi 1875–1878. godine", Sarajevo–Ilidža (1–3. oktobra 1975) (tom II), Posebna izdanja, knj. XXX, ANU BiH, Sarajevo, str. 315–332.
46. Nikolić, A. (1979), "Opis radnje po predmetu opšteg sporazumljenja za ustanak i sjedinjenje", predgovor i objašnjenja Vaso Vojvodić, *Grada*, knj. 7, Beograd, str. 149–254.
47. Pavličević, D. (1995), "Eugen Kvaternik o Istočnom pitanju (1859–1868), Prilog utvrđivanju shvaćanja Eugena Kvaternika o rješenju Istočnog pitanja u razdoblju nakon sloma neoapsolutizma i sklapanja Hrvatsko–ugarske nagodbe", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 28, Zagreb, str. 84–95.
48. Petrić, M. (1970), "Etnička prošlost stanovništva na području Lištice u zapadnoj Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. etnologija, sv. XXIV/XXV, Sarajevo, str. 9–95.
49. Petrović, R. (1977), "Ideja o prodaji Bosne i Hercegovine šezdesetih godina 19. stoljeća", *Balkanika*, VIII (U čast osamdesetogodišnjice akademika Vase Čubrilovića), Beograd, str. 279–299.
50. Petrović, R. (1979), "Pokret otpora protiv austrougarske okupacije 1878. godine u Bosni i Hercegovini", u: Naučni skup: *Otpor austrougarskoj okupaciji 1878. godine u Bosni i Hercegovini*, [Sarajevo, 23. i 24. oktobra 1878], Posebna izdanja, knj. XLIII, ANU BiH, Sarajevo, str. 15–69.
51. Popović, V. (1949), *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme reformnog režima Abdul Medžida (1839–1861)*, SAN, Beograd
52. Popović, V. (1994), *Istočno pitanje, istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Službeni list SRJ, Beograd
53. Popović–Petković, R. (1973), "Neki podaci o publicističkoj delatnosti Matije Bana dok je stajao na čelu beogradskog Presbira (1861–1880)", *Godišnjak Grada Beograda*, knj. XX, Beograd, str. 243–265.
54. Proroković Nevesinjac, R. T. (1902), "Buna 1874. i ustanak u Hercegovini 1875. god.", *Bratstvo Društva svetog Save*, knj. 20, IX i X, Beograd, str. 119–179.

55. Radušić, E. (2013), *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo
56. Rajić, S. (2013), “Velika Britanija i gradsko pitanje 1866/1867–borba za Beograd“, *Beogradski istorijski glasnik*, IV, Beograd, str. 123–140.
57. Rajić, S. (2016), “Stočetdeset godina od početka ratova Srbije za nezavisnost 1876–2016, Pretnje Evrope, nećkanje Rusije i odlučnost Srbije“, *Srpske studije*, knj. 7, Veograd, str. 177–202.
58. Ristić, J. (1894), *Jedno Namesništvo 1868–1872*, Štamparija Ljub. J. Bojovića, Beograd
59. Ristić, J. (1896), *Diplomataska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875–1878*, Prva knjiga, Prvi rat, Štamparija kod “Prosvete“–(S. Horovica), Beograd
60. Ristić, J. (1901), *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena*, Treća Knjiga 1868–1872, Štamparija Kraljevine Srbije, Beograd
61. Stančić, N. (1970–71), “Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869“, *Historijski zbornik*, god. XXIII–XXIV, Zagreb, str. 117–145.
62. Stillman, W. J. (1877), *Herzegovina and the late Uprising: The Causes of the Latter and the Remedies, from the Notes and Letters of A Special Correspondent*, Longmans, Green and Co., London
63. Stranjaković, D. (1931), “Buna Srba hrišćana u Bosni 1834. godine“, *Godišnjica Nikole Čupića*, knj. XL, Beograd, str. 122–169.
64. Stranjaković, D. (1941), “Karadorđeva nacionalna politika“, *Bratstvo Društva Sv. Save*, XXXII, knj. 52, Beograd, str. 5–14.
65. Teinović, B. (2012), “Evropska istorija na pozornici ustanaka u Bosni i Hercegovini 1804–1882“, *Zbornik za istoriju BiH*, SANU, br. 7, Beograd, str. 135–150.
66. Teinović, B. (2015), „Bosanski franjevci između Gaja i Garašanina (1836–1849): suprotnosti dvije nacionalne politike“, *Historijska traganja*, br. 16, Sarajevo, str. 31–91.
67. Teinović, B. (2018), „Pedagoški vremeplov: istorija srpskih škola u Bosni i Hercegovini (do 1853)“, *Nova škola*, XIII (2), Bijeljina, str. 62–75.
68. Čurić, H. (1974), “Ustavni zakon Bosanskog vilajeta“, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, God. XX (1972–1973), Sarajevo, str. 205–221.
69. Čurić, H. (1975), “Livanjski ustanak“, *Pregled*, br. 3, god. LXV, Sarajevo, str. 357–365.
70. Urić, N. (2010), “Srpsko–crnogorski odnosi i pitanje ustanka u Turskoj s posebnim osvrtom na izveštaje Nikole Jovanovića Okana (1860–1866)“, *Istorijski časopis*, knj. LIX, Beograd, str. 387–420.
71. Urić, N. (2012), “Prilog za povest porodice Gligorija Jeftanovića u tursko doba“, *Zbornik za istoriju BiH*, SANU, br. 7, Beograd, str. 191–238.
72. Hadžihuseinović Muvekkit, S. S. (1999), *Povijest Bosne*, 2, El Kalem, Sarajevo
73. Hauptmann, F. (1978), “Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu), god. 1876/77“, *Prilozi*, br. 14–15, god. XIV, Sarajevo, str. 363–370.
74. Herkalović, T. (1906), *Vorgeschichte der Occupation Bosniens und der Herzegovina*, Druck von M. Majcen, Zagreb
75. Celer, M. (1975–76), “Aktivnosti J. J. Štrosmajera u vezi s Istočnom krizom“, *Prilozi*, br. 11–12, god. XI–XII, Sarajevo, str. 63–78.
76. Ciliga, V. (1964), “Narodna stranka i južnoslovensko pitanje (1866–70)“, *Historijski zbornik*, god. XVII, Zagreb, str. 85–114.
77. Cyprien, R. (1853), *The Slave Provinces of Turkey, with additions from other sources*, in: Leopold Ranke, *The History of Servia, and the Servian revolution with a sketch of the insurrection in Bosnia, to which is added, The Slave provinces of Turkey, chiefly from the French of Cyprien Robert*, H. G. Bohn, London, pg. 375–520.

78. Čubrilović, V. (1931), "Rajhštatski sporazum (8 juli, 1876.)", *Srpski književni glasnik*, br. 4, n. s., knj. XXXIII, Beograd, str. 285–293.
79. Čubrilović, V. (1939), *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, Geca Kon A. D., Beograd
80. Čubrilović, V. (1996), *Bosanski ustanak 1875–1878*, drugo izdanje, Službeni list SRJ, Beograd
81. Šidak, J. (1970), "Tajna politika Lj. Gaja i postanak njegovih »Memoranduma« knezu Meternichu 1846–47. (S osobitim obzirom na dva rukopisa F. Zacha o prilikama u Srbiji)", *Arhivski vjesnik*, br. 13, Zagreb, str. 397–434.
82. Šljivo, G. (1988), *Bosna i Hercegovina 1813–1826*, Institut za istoriju, Banjaluka
83. Šljivo, G. (1998), *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, Planjax, Landshut

Извори:

Необјављени

1. Arhiv Srbije, Beograd
 - Fond Knjažeska kancelarija (Požeška nahija [PN (1815–1838)], Šabačka nahija [ŠN (1816–1839)])
 - Fond Ministarstvo inostranih dela, Političko odeljenje (1871–1918)
 - Zbirka Mita Petrović (ZMP)
2. Arhiv Srednje Bosne, Travnik
 - Austrijski konzulat u Travniku, Korespondent Protokol (1817–1818)

Објављени

1. Bojničić, I. (1911), "Dva Jelačićeva pisma o okršajima na hrvatsko–turskoj granici, Prilog životopisu bana Jelačića", *Vjesnik kr. Hrvatsko–slavonsko–dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, god. XIII, Zagreb, str. 193–210.
2. Đorđević, T. R. (1926), "Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815–1839)", *Srpski etnografski zbornik*, SKA, knj. XXXVII, Beograd–Zemun
3. Ivić, A. (1915), "Novi podaci za proučavanje srpskog ustanka", *Vjesnik Kr. Hrvatsko–slavonsko–dalmatinskoga Zemaljskog arkiva*, god. XVII, Zagreb, str. 120–154.
4. Ivić, A. (1920), "Dokumenti o ustanku Srba pod Karadžordem Petrovićem", *Vjesnik Kr. Hrvatsko–slavonsko–dalmatinskoga Zemaljskog arkiva*, god. XXI i XXII, Zagreb, str. 1–538.
5. Jelenić, J. (1913), "Izvori za povjest kulturnoga rada bosanskih Franjevaca", *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. XXV, sv. 1, Sarajevo, str. 2–87.
6. Mitrović, P. Kreševljaković H. (1958), *Izveštaji italijanskog konzulata u Sarajevu (1863–1870 godine)*, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo
7. Pisarev, Ю. А. Экмеčić, М. (1988), *Osvoboditel'naja bor'ba narodov Bosnii i Gercegoviny i Rossija 1865–1875*, dokumenty, otvetstvennye redaktory Ю. А. Pisarev, М. Экмеčić, Nauka, Moskva
8. Čurić, H. (1971), *Arhivska zbirka Vladimira Desnice, prilozi radu Obrovačkog odbora i ustanku u Bosni 1875–1878*, ANU BiH, Sarajevo
9. Šišić, F. (1928), *Korespondencija Rački–Strossmayer*, knjiga prva, od 6. okt. 1860. do 28. dec. 1875, O stogodišnjici rođenja Franje Račkoga (uredio Ferdo Šišić), JAZU, Zagreb

Штампа

1. Zastava, Novi Sad (1866, 1876)
2. Ilirske narodne novine, Zagreb (1841)

3. Narodne novine, Zagreb (1849, 1862, 1863, 1864, 1865, 1866, 1867, 1869, 1870)
4. Novi Pozor, Већ (1868, 1869)
5. Novine Dalmat.–horvatsko–slavonske, Zagreb (1849)
6. Primorac, Kraljevica (1876, 1877, 1878)
7. Srbske novine, Beograd (1850, 1856, 1858)
8. Srpske novine, Beograd (1873, 1875, 1877, 1878)

REVIEW OF POLITICAL LIFE IN THE BOSNIAN EJALET (1804–1878)

Summary: The work has a tendency to portray the political life in the Bosnian eyalet during the First Serbian Revolution of 1805 until the uprising in 1875 and the Berlin Congress in 1878 to the scientific public. By political life, all important state questions: Turkish rule, reforms, uprisings, agitation, conspiratorial activities and nationalisms are considered. The work gives an overview of the most important factors which actively influenced the aforementioned processes, out of which the focus is on the political relations. The process of national consolidation of the Orthodox Christians begun in the middle of the XIX century, and for the Catholics and Muslims only at the end of the Great eastern crisis of 1865–1878. Different foreign policies, which came to the Bosnian eyalet primarily from the neighboring Serbia and the Kingdom of Croatia–Slavonia–Dalmatia were in the greatest measure contributing to the formation and development of national relations.

Key words: Bosnian eyalet, Muslims, Orthodox Serbs, Catholics, Serbia, Austria